

**УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ДУМКА XVI–XVIII СТ.  
ПРО ЦІННІСНИЙ ВИМІР ПРАВА****UKRAINIAN PHILOSOPHICAL AND LEGAL THOUGHT  
OF THE XVI–XVIII CENTURIES ABOUT THE VALUES OF LAW****Петришин Г.Р., к.політ.н., доцент,  
доцент кафедри філософії та суспільних наук***Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*

У статті висвітлено проблему ціннісного виміру права в українській філософсько-правовій думці XVI–XVIII ст. У межах зазначеної наукової розвідки використано методи логічного аналізу й синтезу, що дало змогу систематизувати теоретичну спадщину окресленого періоду та отримати об'єктивний аналіз предмета дослідження. Використання історичного методу допомогло окреслити генезу наукових досліджень у філософсько-правовій думці, присвячених аналізу ціннісних аспектів права. Застосування порівняльно-правового методу дало можливість зіставити позиції філософів-правознавців з урахуванням предмета дослідження й визначити цінності, на які необхідно орієнтуватися в реформуванні сучасної правової системи. Загальними принципами пізнання стали принципи історизму, комплексності й усебічності. В основу методології дослідження покладено аксіологічний підхід.

У результаті ретроспективного аналізу наукової літератури XVI–XVIII ст. виокремлено основні особливості філософсько-правової думки цього часу: визнання первинності природних прав людини стосовно закону, розуміння права як форми втілення духу народу, його ідеалів і трактування права як юридизованої моралі тощо.

Проаналізовані теоретичні джерела досліджуваного періоду, зокрема праці С. Оріховського, Х. Філалета, М. Козачинського, Г. Кониського, І. Гізеля, С. Яворського, Г. Сковороди, невідомого автора «Історії Русів», дали змогу окреслити розуміння ними сутнісних характеристик цінностей загалом і цінностей у праві зокрема; розглянути питання взаємозв'язку суб'єктивного й об'єктивного в ціннісному вимірі права; виявити особливості впливу правових цінностей на суспільні відносини та значущість цінностей у праві для людського буття. Акцентовано увагу на цілій низці ціннісних принципів права, які мислителі досліджуваного періоду вважали фундаментальними засадами формування правової системи держави й були співзвучні з ідеями західноєвропейських філософів права. Зокрема, до базових принципів права ними зараховано свободу, рівність, спільне благо та права народу на свою територію, віру, мову, повагу до його національної гідності й гідності людської, право на особисту й національну ідентичність. Окреслений мислителями підхід до ціннісних засад формування права є особливо актуальним у руслі реформування правової системи України та необхідності врахування етичних критеріїв цінності права.

**Ключові слова:** цінності, правові цінності, філософія права, філософія цінностей, природно-правова парадигма, загальнолюдські цінності, свобода, рівність, спільне благо, справедливість.

The article deals with the problem of the values of law in the Ukrainian philosophical and legal thought of XVI–XVIII centuries. The study used methods of logical analysis and synthesis, which allowed to systematize the theoretical inheritance of the investigated period and to obtain an objective analysis of the subject of the study. The use of the historical method has made it possible to outline the genesis of scientific research in philosophical and legal thought devoted to the analysis of value aspects of law. The use of the comparative-legal method made it possible to compare the positions of legal philosophers taking into the consideration the subject of study and to determine the values that should be used as guidelines in reforming the current legal system. The general principles of cognition were the principles of historicism, complexity and comprehensiveness. The methodology of the study was based on an axiological approach.

It is underlined that the main features of the philosophical and legal thought of this time are the recognition of the primacy of natural human rights in relation to law, the understanding of law as a form of the spirit of the people, its ideals and the interpretation of law as a legal morality and so on.

Analyzed theoretical sources of the studied period, in particular the works of S. Orikhovskiy, H. Filalet, M. Kozachynskiy, G. Konysskiy, I. Gizel, S. Yavorskiy, G. Skovoroda, and an unknown author of "History of Rus" allowed to outline their understanding of the essential characteristics of values in general and values in law in particular; consider the relationship between subjective and objective value in law; identify features of the impact of legal values on social relations and the importance of values in law for human existence. We have focused on a number of principles of law, which the thinkers of the studied period considered fundamental to the formation of the legal system of the state, and which were in line with the ideas of Western European philosophers of law.

In particular, the basic principles of law include freedom, equality, common good and rights of the people to their territory, religion, language, respect for their national dignity and human dignity, the right to personal and national identity.

The investigators' approach to the value principles of law formation becomes particularly important in the context of reforming the legal system of Ukraine and the need to take into account ethical criteria for the value of law.

**Key words:** legal, legal values, philosophy of law, philosophy of values, natural-legal paradigm, universal values, freedom, equality, common good, justice.

**Постановка проблеми.** У сучасному глобалізованому світі все відчутніше на передній план виходить проблема цінностей, які є важливим знаряддям впливу на процеси соціальної регуляції та управлінські рішення. Особливого значення набувають дослідження ціннісного виміру права, позаяк сьогодні вирішити назрілі проблеми людини й держави лише з допомогою примусу далеко не завжди можливо. У зв'язку з цим набуває переосмислення проблема цінностей природного права людини, взаємозв'язку права й моралі тощо. Сучасне право має бути орієнтоване на людину, сповнену почуття власної, громадянської та національної гідності. Отже, ствердити в сучасній Україні гуманістичні цінності – основне завдання правового реформування, що нині й відбувається. У контексті зазначеного актуалізується питання засвоєння та використання в процесі цього реформування української правової

традиції, її ціннісного виміру на основі малодосліджених джерел XVI–XVIII ст.

**Аналіз останніх публікацій.** Окремі аспекти досліджуваної проблеми розробляли такі автори, як О. Бандура, В. Бігун, М. Патея-Братасюк, К. Горобець, О. Гришук, С. Івашев, А. Карась, А. Кучук, Д. Луспенник, І. Луцький, О. Тарасишина й інші вчені, а також зарубіжні науковці: О. Андригінатська, В. Нерсесянц, Г. Рандбрук, П. Рікер та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. У творах цих авторів висвітлено сутнісні характеристики цінностей загалом і цінностей у праві зокрема, взаємозв'язок суб'єктивного та об'єктивного в ціннісному вимірі права, вплив правових цінностей на суспільні відносини, значущість цінностей у праві для людського буття; досліджено такі правові цінності, як людська гідність, справедливість, свобода, розумність тощо. Проте проблему ціннісного виміру права

в українській філософсько-правовій думці XVI–XVIII ст. можна зарахувати до малодосліджених, тому зосередити на ній увагу нині на часі.

**Мета дослідження** – на підставі вивчення наукових джерел з окресленого питання висвітлити проблему ціннісного виміру в праві на матеріалах української філософсько-правової думки XVI–XVIII ст.

**Виклад основного матеріалу.** Проблема цінностей хвилювала мислителів уже в давні часи. Наприклад, античні філософи Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон активно осмислювали категорію «благо», «спільне благо», уважаючи їх основою філософії цінностей. Ці ж мислителі розвивали ідею, що право є втіленням природної справедливості, яка має божественні витoki [11]. Тобто справедливість мислилася ними як смисл права й ціннісний критерій, завдяки якому право є таким значущим для людського буття. У наступні епохи ця ідея буде розвинена європейськими філософами права, а до справедливості, добра, спільного блага як правових цінностей і смислів права додадуться свобода, рівність, людська гідність, розумність тощо. Над проблемою цінностей у праві, як водночас і правових смислів, розмірковували А. Блаженний, Т. Гоббс, Дж. Локк, Т. Пейн, І. Кант, Гегель, Ф. Ніцше, П. Новгородцев, Г. Радбрух та інші. У XX ст. в міжнародно-правових актах буде закріплено низку природних прав людини [13].

Українська філософсько-правова думка, розвиваючись у руслі загальноєвропейського розвитку, теж виявляється до досліджуваної проблеми немалий інтерес. Понад тисячолітня українська правова традиція є виразно природно-правовою, а в контексті природно-правової парадигми загальнолюдські цінності завжди були невід’ємними від права. Науковці зазначають, що «цінності природного права є універсальними й мають абсолютний характер, і це є чи не найважливішою їх особливістю. Універсальність їх полягає в тому, що вони поширюються на всіх, незалежно від будь-яких ознак соціального, національного, професійного тощо плану» [14]. Цінності права нерозривно пов’язані з основами людського буття. І людська історія, і наша власна дають сотні таких прикладів.

У наукових джерелах слушно наголошується, що такі цінності, як особистість і її життя, гідність і свобода, приватна власність і творчість, честь, совість, віра, добро, спільне благо, Бог, є такими, що не залежать, з позицій юс натуралізму, від будь-яких умов і ніколи не знецінюються, а тому позитивне право має бути вторинним, похідним від природного і звірятися на предмет істинності саме за цими критеріями [11; 14; 15]. Варто зауважити, що українці завжди намагалися гармонійно співіснувати з природою та жити відповідно «до природи речей» [16]. Дослідники також підкреслюють, що уже в правовій традиції княжої України велике місце посідає звичаєве право, яке органічно вбирає в себе моральні цінності та принципи. Відомо, що на цих принципах і цінностях ґрунтувалася «Руська Правда» кодифікований акт позитивного права [17].

Такі давньоруські мислителі, як літописець Нестор, митрополит Іларіон, порушують проблему справедливого суду і справедливої влади, рівності православних народів, їхніх природних прав на свою землю та віру тощо. У трактаті Іларіона відображена ідея рівності людей загалом: «... всі люди народжуються рівними та вільними у своїй людській гідності та правах» [18]. Такі цінності, як відповідальність, обов’язок перед народом і майбутніми поколіннями, стверджуються у творчості Нестора [19]. Літописець намагається донести до князів ідею про справедливість їхнього правління, осуджує свавілля й жадібність князів щодо влади і власності.

Окрім згаданих мислителів, увагу сучасників до таких цінностей, як людське життя, справедливість, людська гідність, повага до особистого «Я», намагаються при-

вернути Іоан Грішний, укладач «Ізборника», В. Мономах у «Повчанні дітям», Данило Заточник у «Слові» та інші.

Загалом мислителі княжої України, наголошують науковці, виразно пов’язували право з низкою загальнолюдських цінностей, «обґрунтовували принцип справедливих відносин між людьми й державною владою, ідею свободи, волі та князя й підданих, проблему спільного блага в політико-правовому житті, передумов законності й беззаконня тощо» [15].

Українська природно-правова думка наступної епохи, яку науковці називають першим українським Відродженням, продовжує розвивати ціннісний підхід у праві. Зокрема, відстоювання ідеї цінності особистих прав людини, їх значення для людського буття віднаходимо у творах П. Русина, Ю. Дрогобича (XV ст.), у творах К. Транквіліона Ставроцького (XVI ст.). У цей період набуває значущості й ідея природної рівності людей [20]. Наприклад, проблема рівних прав людини, витoki яких – у природі та Богові, обґрунтовується Х. Філалетом. Опріч цього, він пропагує ідею цінності народовладдя, виступаючи за обмеження свавілля державної влади стосовно громадян, контролю владою «судові подданих» [21]. Згідно з міркуваннями Х. Філалета, правитель повинен «нам присяги своєї панскої додержувати, а веде прав пановати рече потребуємо» [21, с. 109]. Згадані ідеї співзвучні думкам таких західноєвропейських філософів права, як Ю. Ліпсій, Г. Гроцій, Ф. Бекон, Дж. Локк, Д. Юм, Ш. Монтеск’є та інші.

Варто вказати, що в цей період все виразніше буде стверджуватися ідея цінності природних прав людини, їх первинність і визначальність щодо закону, який твориться людьми. Зокрема, мислитель С. Оріховський, відомий завдяки своїм працям «Про природне право», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Промова у справі закону про celibat», «Про турецьку загрозу», «Життя і смерть Яна Тарновського», звертає погляди своїх сучасників на такі права людини і народу: національну ідентичність, рідну мову, школу, церкву, повагу до людської гідності, честі, життя, свободи тощо. Щодо свободи мислитель писав: «... як неволя думку в людині тлумить, нищить, гасить (що теж на обличчя людському відобразиться мусить), так і вільність у людині думку множить, серце підносить, обличчя веселим, око сміливим, погляд і ходу жвавою в ній робить» [22, с. 370]. Під поняттям «справедливість» С. Оріховський розумів справедливий суд, справедливі закони. Спільним благом уважав вільну волю людини, свободу, справедливий суд і закони. В основі таких поглядів лежав уже образ людини розумної, творчої, здатної до вдосконалення та новацій, моральних вчинків тощо [15]. На нашу думку, головна теза – відсутність внутрішньої та зовнішньої свобод позбавляє державу міцних засад.

Правовий світогляд тогочасної України розвивав мислитель Л. Зизаній, засадничими ідеями якого є ідея активного громадянина, що є патріотом своєї землі та має розвинене почуття людської гідності, проявляє добру волю і схильність до благодіянь. Автор Гадацького договору Ю. Немирич уважав, що Руському князівству в складі пропонованої ним федеративної держави має бути надана досить широка автономія з державним правом, яке мало ґрунтуватися на праві звичаєвому [20]. У цього автора глибоке розуміння цінності природних засад українського буття, яким є звичаєве право.

Українська правова культура барокової епохи представлена такими мислителями, як П. Могила, Д. Туптало, М. Козачинський, Г. Кониський, І. Гізель, С. Яворський та інші. «Ці мислителі здійснювали демократичну інтерпретацію вчень про природне право, суспільний договір, освічений абсолютизм, змінюючи тим самим суспільну свідомість у напрямі усвідомлення значущості й неповторності людської особистості, розширюючи сферу її свободи», – підкреслює В. Градова [15]. Від себе додамо,

що завдяки їхній творчості в українському правовому просторі право все більше пов'язується з такими цінностями, як людська гідність, справедливість, свобода, добро, істина, добросовісність тощо.

Особливістю філософсько-правової думки цього часу є трактування права як юридизованої моралі [23]. Наприклад, професори Києво-Могилянської академії правові погляди викладають у курсах з етики, головним меседжем яких є потреба в примноженні людиною добра на землі, що дає змогу реалізувати себе як повноцінну особистість. Такі гуманістичні ідеї сприяли ствердженню морально-правової свідомості в тогочасній Україні.

Відомим мислителем, що відстоював гуманістичні правові цінності, був професор Києво-Могилянської Академії І. Гізель. Його твір «Мир з Богом чоловіку» стверджує ідею цінності людини та її прав, поваги до її природного права на людську гідність. І. Гізель відзначає, що одним із найважливіших природних прав людини є рівне для всіх право на життя, приватну власність і право задовольняти всі життєво необхідні потреби [20]. У працях «Метафізичний трактат про природу метафізики та про явища або поділ сутнього» та «Мир з Богом чоловікові» науковець акцентує на такій цінності в праві, як розумна воля, яка не здатна творити зло. Цю ж ідею розвиває ще один професор Києво-Могилянської Академії – С. Кулябка. У творі «Етика» ним стверджується цінність свободи як смислової характеристики права та розумної волі, яка є суб'єктом свободи. Цінності права взаємопов'язані, тому не випадково воля в праві і С. Кулябки мислиться не лише розумною, а й справедливою.

М. Козачинський у праці «Цивільна політика», розвиваючи вчення про цінність природного права для людського буття і трактуючи його як інтегральне вираження людської природи, серед природних прав людини виділяє право на свободу совісті, тобто право вільного вибору за велінням розуму. Цей мислитель глибоко усвідомлював цінність для людської особистості права на приватну власність, право на життя тощо [24, с. 100–104]. Саме поняття «право» М. Козачинський трактує як форму буття загальнолюдських цінностей: справедливості, свободи, поваги до людської гідності, добросовісності тощо. Аналогічні ідеї в новоевропейській філософії права сповідували Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн та інші.

Філософію правових цінностей розвинуто в Конституції Пилипа Орлика, яку пронизує концепція «справедливого права»: «Козаки мають за собою право людське й природне» [25]. Цьому правовому актові властиве ствердження цінності природно-правових регуляторів суспільного життя, природних прав людини й народу: на рідну землю, віру, права і звичаї, приватну власність, національну ідентичність тощо. Стверджуючи такі цінності, як природні права людини та народу, Конституція акцентувала на цінностях справедливості, демократизму, відновленні «усілякого природного права і рівності», захисті свободи (вольності) та рівності перед законом і судом.

Не можемо оминути в дослідженні творчість Г. Сковороди, який свою філософію присвятив людині, прагнучи вказати їй шлях до гармонії зі світом. Очевидно, мислитель добре знав людину, бо не випадково вважав, що воля для неї є особливою цінністю. Він закликав українців жити «спорідненим життям», бути разом «з-родом», «з-народом», тобто жити відповідно до звичаїв і традицій козацького народу. «Вольність» (воля), свобода для філософа є особливою цінністю, вона «одна єсть нравна»,

а тому він закликає боронити природні права та вольності народу, його право на «свій дім», свою землю, бо тут твоє щастя, а не в чужих краях [26].

Г. Кониський, як й інші відомі гуманісти того часу, уважав, що людина здатна на свободу дій і розумний вільний вибір задля досягнення мети. Свобода і справедливість, на думку мислителя, – це життєво необхідні цінності, поза якими повноцінне людське буття є сумнівним. Справедливість як правова цінність неможлива без рівності, зазначав Г. Кониський: «... зберігати рівність у тому, що стосується іншого, і відволікати від зла означає не чинити нікому несправедливості. Якщо чуєш, що друга частина справедливості – нікому не чинити шкоди або нікому не зобиджати, то остерігайся, щоб у бездіяльності ти не забув або не покинув в інертності цю частину ...» [27]. Сучасні науковці підкреслюють, що «такі цінності, як справедливість, добро, рівність, свобода волі, у Г. Кониського взаємопов'язані, зумовлюють одна іншу. Тобто всі ці цінності є смисловими характеристиками права ...» [15, с. 148]. Звісно, ці ідеї були властиві найперше елітній правосвідомості, носіями якої були високоосвічені люди тієї доби. У тогочасній Україні масово почали з'являтися люди буржуазного типу, яким властиве розвинене почуття власної гідності, честі, прагнення свободи, поваги до особистого «Я» тощо. Вони вбирали в себе цю філософію правових цінностей, що виконувала роль стимулу в українській правовій культурі загалом.

Видатною пам'яткою української правової культури є твір невідомого автора «Історія Русів». Він пронизаний прагненням його автора захистити українців як народ від фізичного й духовно-культурного знищення, від перетворення в безлику, аморфну масу. В умовах втрати своєї території й тотальної загрози знищення нації як такої, знеособлення кожного її представника автор твору обстоює значущість принципів природного права та природних прав людини. Зокрема, підкреслено необхідність захисту таких природних правових цінностей, як справедливість, свобода (воля), людська й національна гідність, рівність тощо.

**Висновки.** На підставі вивчення правових цінностей в українській філософсько-правовій думці XVI–XVIII ст. можна констатувати, що ця філософія цінностей розвивалася в руслі природно-правової парадигми, що бере свою тяглість ще з часів княжої України. Аналіз наукових джерел досліджуваного періоду дає змогу виокремити низку цінностей права, на які необхідно орієнтуватися в процесах правового реформування в українському суспільстві. Зокрема, українські мислителі звертають увагу на такі ціннісні виміри права, як можливість забезпечити право народу на свою територію, віру, мову, повагу до його національної гідності й гідності людської, право на особисту й національну ідентичність; виокремлюють такі базові принципи права, як справедливість, свобода, рівність, спільне благо. Систематизація ідей філософсько-правової думки досліджуваного періоду дає змогу виділити такі її основні особливості: визнання первинності природних прав людини стосовно закону, розуміння права як форми втілення духу народу, його ідеалів і трактування права як юридизованої моралі.

Перспективними напрямками дослідження із цієї проблеми можуть бути такі: простежити еволюцію ціннісного виміру у філософсько-правових поглядах професорів КМА, об'єктивні та суб'єктивні чинники ствердження цінностей права в Україні козацької доби тощо.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура О.О. Істина як загальнолюдська та правова цінність. *Право України*. 2010. № 2. С. 88–95.
2. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: монографія Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. 200 с.
3. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права» / Нац. акад. внутр. справ України МВС України. Київ, 2004. 19 с.

4. Патеї-Братасюк М. Проблема прав людини в українській юснатуралістичній традиції. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України* : матеріали III Міжвуз. наук. читань (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). Київ : ЮВЕТА, 2010. С. 60–63.
5. Горобець К. Аксиосфера права: філософський і юридический дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 218 с.
6. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
7. Івашев Є.В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 112–119.
8. Карась А.Г. Верховенство права як ціннісна характеристика права. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63907/38-Karas.pdf?sequence=1>.
9. Луспенік Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах. *Закон і бізнес*. 2004. № 1–2 (625–626). URL: [www.zib.com.ua](http://www.zib.com.ua).
10. Луцький І.М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права» / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 17 с.
11. Тарасишина О.М. Справедливість як правова цінність. *Юридичний вісник*. 2002. № 3. С. 114–117.
12. Андринатєва О.В. Феномен права в контексте аксіологічної методології. URL: [http://www.urgi.urfu.ru/site\\_15503/Aksiologijis\\_tica/Aksiologija\\_sbornik](http://www.urgi.urfu.ru/site_15503/Aksiologijis_tica/Aksiologija_sbornik).
13. Нерсесянц В.С. Право и культура: предмет и проблемы юридической аксиологии. URL: <http://www.centrlaw.ru/publikacii/page35/page37/index.html>.
14. Радбрух Г. Философия права / пер. с нем. Ю.М. Юмашева. Москва : Международные отношения, 2004. 240 с.
15. Рікер П. Право і справедливість / пер. з франц. Київ : Дух і літера, 2002. 216 с.
16. Алексі Р. Існування прав людини. *Право України*. 2011. № 8. С. 121–130.
17. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2013. 351 с.
18. Хвойницька Х.М. Легітимізація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.
19. Історія українського права / О.О. Шевченко, О.Й. Вовк, В.П. Капелюшний та ін. ; за ред. О.О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.
20. Київський Іларіон. Слово про закон і благодать. URL: [http://history.org.ua/termin=slong\\_ilariona](http://history.org.ua/termin=slong_ilariona).
21. Літописець Нестор. Повість минулих літ. URL: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit>.
22. Патеї-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права. Київ, 2010. 395 с.
23. Філалет Х. Апокрисис. Історія філософії в Україні : хрестоматія / упорядники : М.Ф. Тарасенко, М.Ю. Русин (керівники), А.К. Бичко, І.В. Бичко, С.В. Бондар, Д.П. Кирик та ін. Київ : Либідь, 1994. С. 109–118.
24. Орхівський С. Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона. *Українські гуманісти епохи Відродження* : антологія : у 2 ч. Київ : Наукова думка: Основи, 1995. Ч. 1. 432 с.
25. Патеї-Братасюк М. Г. Вчення про моралізоване право професорів Києво-Могилянської академії барокової епохи. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2009. № 1. Вип.1 С. 138–145.
26. Козачинський М. Цивільна політика. Політологічні читання. 1993. № 3. С. 90–107.
27. Бондар Ю.М. Конституція Пилипа Орлика: здобутки і уроки. *Конституція – основа державного і суспільного устрою України* : матеріали III міжвуз. чит. (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). Київ, 2011. С. 7–9.
28. Сковорода Г. Всякому місту – звичай і права. URL: <http://ukrclassic.com.ua/skovoroda-grigorij>.
29. Конисский Г. Нравственная философия, или Этика. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. К. : Наукова думка, 1987. С. 112–141.
30. Історія Русів / укр. перекл. І. Драча. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.